پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، انجمن مطالعات جهان اسلام
فصلنامه علمی (مقاله علمی – پژوهشی) پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال یازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۰، صص ۱۲۵ – ۱۰۱

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۱۱۰۲۰۵

تعامل نظریه و عمل سیاسی در اندیشه سیاسی شیعه و نقش آن در تحولات نیمه اول پهلوی دوم(۱۳۲۰-۱۳۳۲)

علیرضا بیابان نورد سروستانی[۱]
اکبر اشرفی[۲]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۲۹

چکیده

در تحولات نظری و تاریخی اسلام می توان شاهد سه گرایش پیرامون نظر و عمل بود. گرایشی که به عمل صرف توجه دارد، گرایشی که نظریه را بر عمل مقدم می داند و گرایش سوم به تعامل نظریه و عمل سیاسی معتقد است. در بین گرایش های سه گانه شیعه به نوع سوم گرایش دارد. شیعه در طول تاریخ رویگردهای مختلفی اعم از تقیه، اصلاح و انقلاب را در تعامل با محیط سیاسی انتخاب و تجربه کرده است. در پی این روند در دوره معاصر شیعه، از رویکردهای تقیه و اصلاح فاصله گرفته است و به ویژه با پدید آمدن دوره پهلوی در تاریخ معاصر ایران به رویکرد انقلابی و تلاش برای تشکیل حکومت اسلامی نزدیک می شود. در این جا سوال اصلی پژوهش آن است که بستر عینی و تحولات دوره اول پهلوی دوم چه اثری بر اندیشه سیاسی شیعه در آن دوران داشته است و این اندیشه چگونه بر عمل سیاسی علمای شیعه فعال در این عصر موثر واقع شده است؟ و این مقاله با روش توصیفی تحلیلی به پاسخ به سوال پرداخته است. بستر عینی و تحولات سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲ پس از تلاش های رضا خان برای عرفی سازی و به حاشیه کشانیدن دین و مهم ترین حامی آن یعنی روحانیت، ایجاد تغییراتی در اندیشه سیاسی شیعه و نوع عملکرد آن را شاهد است، به گونه ای که این تغییرات ضمن تاثیر بر عمل سیاسی شیعه در آن دوران، زمینه های شکل گیری انقلاب جمهوری اسلامی را در سال ۵۷ را فراهم آورده است.

واژه‌های کلیدی: نظریه، عمل سیاسی، شیعه، پهلوی دوم، رویکرد انقلابی.

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران.
bhya1979@gmail.com

۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی، دانشکده علوم سیاسی، واحد تهران مرکزی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)
akbarashrafi522@gmail.com

Copyright © 2010, SAIWS (Scientific Association of Islamic World Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

طرح مساله:

اسلام به عنوان دینی توحیدی همزمان با مطرح کردن جهان بینی و آرمان های خود در عرصه نظر، از ابتدا در پی ایجاد مقدماتی برای به جامه عمل رساندن آنها بوده است. پیامبر اسلام(ص) به محض استحکام پایه های نظری براساس تعالیم آیات الهی، تلاش های خود برای بنا نهادن حکومتی بر آن مبنا را آغاز کردند. از این رو می توان دریافت از همان آغاز در رفتار و اندیشه کنشگران مسلمان عمل و نظر دارای تعامل بوده اند. در این زمینه پیامبر(ص) بر مساله امامت و ولایت حتی در آغازین مراحل دعوت خویش تاکید داشته است و این موید آن است که اسلام هیچ گاه با عمل بیگانه نبوده و عملا ابتکار تاسیس مدینه به عنوان عرصه ای حکومتی در همین راستا قابل تحلیل است. اما علی رغم تاکید حضرت رسول (ص) بر مساله تعامل نظر و عمل پس از ایشان نوعی رکود آنهم به دلیل پدید آمدن اختلافات درونی در حوزه تمدنی اسلام پدید آمد. در دوره حکومت بنی امیه تغییرات فراوانی در اندیشه های اسلامی پدید آمد و عمل سیاسی از نظریه اصیل اسلامی دور شد. آنها با توسل به سه مفهوم اطاعت از ائمه، لزوم جماعت و حرمت نقض بیعت، در پی تضمین و دوام پایه های خلافت بر آمدند و بر پایه همین سه مفهوم و با استفاده از جبر به عنوان ابزاری برای تسلط بر جامعه تا مدتها حکومت کردند.(جعفریان، ۱۳۸۱،ص ۲۲۱) تلاش های حضرت رسول (ص) در باب اینکه اندیشه های وحیانی در اسلام می بایست در عالم عمل ظهور و بروز داشته باشد کم کم به حاشیه رفته و مبنای عملی خود را از دست داد و تابع عمل و حفظ شرایط موجود حکام شد. (جعفریان، ۱۳۷۴، ص۴۹۰) در این میان در جهان اسلام سه رویکرد نظر گرا، عمل گرا و رویکرد توجه همزمان به نظر و عمل و تعامل این دو مطرح شد. تفکر شیعی به رویکرد سوم تعلق دارد. شیعیان همواره به تعامل نظر و عمل معتقد بوده اند، اما به دلیل شرایط اجتماعی و سیاسی کمتر زمانی باعث تجلی این تفکر در عملشان شده است و در نتیجه در طول تاریخ کمتر عمل شیعیان در قالب حکومت متجلی شده و این باعث شده است تفکر رایج در مورد شیعیان به سمت نظر گرا بودن آنها گرایش یابد. در صورتی که با رجوع به قیام ها و اعتراضات ائمه و بزرگان شیعه علیه ظلم و ستم نظریه تعامل نظر و عمل نزد شیعه قوت می گیرد.(عنایت، ۱۳۷۲، ص۵۴-۵۵)

این مقاله ابتدا چهارچوب مفهومی نظر و عمل را مطرح کرده است. و پس از آن بستر های شکل گیری نظریه و عمل سیاسی در آن دوران مورد بررسی قرار داده و در نهایت اندیشه سیاسی شکل گرفته در شیعه که با آن بستر هماهنگ است را مطرح ساخته است و به تعامل عمل سیاسی با آن نظریه در پاسخ به شرایط عینی پیش آمده پرداخته است.

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

چهارچوب مفهومی و روش:

نظریه و عمل سیاسی از مباحث گسترده و مهم در تاریخ اندیشه های سیاسی است و همواره به عنوان دغدغه اصلی متفکرین سیاسی مطرح بوده است. عملگرایی صرف و بدون نظریه راه به جایی نمی برد و چه بسا پدید آورنده مخاطراتی جدی است و محیط سیاسی را دچار نوعی انحراف و آفت می نماید. توجه به نظریه صرف بدون عمل نیز جوامع انسانی و عرصه سیاسی را دچار سکون می نماید و به تدریج صحنه کنش را گرفتار خیال پردازی و آرمانگرایی محض می کند. اما نظر و عمل در رابطه ای تعاملی، فرایندی راهگشا را فرا روی انسان و جامعه انسانی قرار می دهد، به نحوی که با پدید آمدن محیطی پویا، اهداف کمال جویانه انسان از حالت بالقوه به بالفعل تبدیل می شود. در رابطه با نظر و عمل می توان سه نوع الگو را از هم متمایز نمود. ۱- تقدم عمل بر نظریه، ۲- تقدم نظریه بر عمل سیاسی، ۳- تعامل نظریه و عمل سیاسی. در نوع سوم نظریه و عمل سیاسی به طور دیالکتیکی بر هم تاثیر می گذارند و نظریه سیاسی باعث گسترش حوزه عمل سیاسی شده و فعل و انفعالات موجود در عرصه عمل نیز قوام بخش و سازنده نظریه سیاسی هستند و دائما باعث تغییر در شرایط موجود از مرتبه ای به مرتبه دیگری شده که با شرایط جدید متناسب است. فرد دالمایر در این زمینه در کتاب سیاست مدن و عمل برای اولین بار از " چرخش عملگرایانه" سخن به میان می آورد.

از دید او زندگی سیاسی را می توان همچون تجسم نظریه و عمل سیاسی در نظر گرفت که از تعامل انسان ها پدید می آید. انسان ها با شرکت در عمل و کنش سیاسی فرا می گیرند که از انتزاعیات صرف فاصله گرفته و آنها را به حالت انضمامی در آورند و چه بسا محیط سیاسی همچون آزمایشگاهی است که بستر تعلیم سیاسی را مهیا می سازد و در عرصه نظریه نیز فرا می گیرند که عملگرایی صرف و بدون پشتوانه نظری، عرصه عمل را همچون پروژه ای ناتمام خواهد گذاشت، پروژه ای که تعالی نهایی انسان ها را در تعامل با محیط منطقه ای و جهانی ناکام می گذارد. در واقع تعادل بین نظریه و عمل به نوعی خرد جمعی به عنوان مبنایی برای عمل سیاسی می انجامد که خود نیز در رویکردی تعاملی پدید آورنده و انسجام بخش به نظریه ای جدید است. (دالمایر،۱۳۸۷: ۲۴)

مطابق با اندیشه های فرد دالمایر، نظریه و عمل سیاسی شیعیان را می بایست همچون یک متن (text) در نظر گرفت. این متن در یک زمینه و بستر (context) پدید آمده است. در بستر تاریخی، نظر و عمل شیعه راه پر فراز و نشیبی را طی کرده است. یک رویکرد حکایت از مخالفت و نامشروع دانستن هرگونه حکومت جز حکومت معصوم (ع) و نایبان آنها می کند و رویکرد دیگر با توجه به شرایط زمانی و مکانی

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

و در عین اعتقاد به رویکرد اول در پی مشروعیت بخشی به پادشاهان، حکومت ها و رابطه ای که حکایت از هم زیستی مسالمت آمیز و مسالمت جویانه دارد تا بلکه بتواند زمینه را برای گسترش آرمانهای شیعی در عرصه عمل فراهم آورد. در رویکرد دیگری سلطنت مشروطه مشروعه را مطرح می شود و پس از آن حتی مدتی سیاست گریزی و در نهایت ضرورت دخالت سیاسی در مسائل با هدف تشکیل حکومت اسلامی مطرح می شود. و این بیانگر آن است که نظریه و عمل شیعه جدای از اجتماع و سیاست قابل تحلیل نیست. اما نکته مهم آن است که همیشه شیعه هر گونه حکومتی غیر از حکومت معصوم (ع) یا نایبان آنها را جایز نمی دانسته اند و از این رو به محض مهیا شدن شرایط در صدد تدارک زمینه های انقلاب برای تحقق پیوستن اندیشه های خود شدند که در نهایت در انقلاب جمهوری اسلامی ایران عمل و نظر پیوندی ناگسستنی پیدا کرده و انقلاب عملاً تجلی گر تعامل نظر و عمل به صورت واقعی می شود.

در این مقاله با الهام گرفتن از اندیشه دالمایر سیر تعامل نظریه و عمل سیاسی شیعه در دوره اول پهلوی دوره یعنی سالهای ۱۳۲۰- الی ۱۳۳۲ مورد بررسی قرار گرفته است. برای این منظور در ابتدا بستر عینی تعامل در دوره فوق و پس از آن نظریه سیاسی شیعه و سپس تعامل نظریه و عمل سیاسی مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت.

۱- بستر عینی تعامل نظریه و عمل سیاسی شیعه در سالهای ۱۳۲۰-۱۳۳۲

محمدرضا شاه پس از خروج پدرش از قدرت در سال ۱۳۲۰ به ناچار با رد هر چند ظاهری سیاست های پدرش، اقداماتی نظیر بخشیدن زندانیان سیاسی، خودداری از حمایت عاملان کشتار زندانیان سیاسی، بازگرداندن زمین های وقفی به موسسات مذهبی، واگذاری زمین های ارثی خود به دولت و معتبر شناختن مصونیت پارلمانی نمایندگان را انجام داد. (آبراهامیان، ۱۳۷۷، ص ۲۱۷) همچنین طی لایحه ای در سال ۱۳۲۱، دستور گنجانیدن آموزش دروس دینی در مدارس به تصویب رسید و از سال ۱۳۲۷ به اجرا گذاشته شد (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۱۶۲-۱۵۹) و طبق مصوبه ای قانون کشف حجاب نیز از حالت اجباری به اختیاری در آمد.

البته با وجود ساختهای عرفی و نوین اجتماعی و سیاسی باقی مانده از حکومت رضاخان در کنار طبقات و نیروهای اجتماعی جدید عرف گرا، فرایند عرفی شدن بصورت هر چند کند، پیش می رفت. و سه ضلع حکومت، روشنفکران غرب گرا و استعمار در این جهت اتفاق نظر داشتند. سه کشور شوروی، انگلیس و آمریکا نیز با ائتلافی، در شهریور ۱۳۲۰ ایران را اشغال نمودند (ازغندی، ۱۳۸۱، ص ۹۳-۶۲)

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

و هر یک با طراحی نیروهای اجتماعی و سیاسی ایرانی پیرو خود، بدنبال تأمین منافع خود بودند. در این شرایط افراد فعال در عرصه سیاست به چهار دسته تقسیم شدند الف- طرفداران شوروی ب- طرفداران انگلیس ج- نخبگانی که سیاست موازنهٔ منفی را مطرح و برای ایجاد توازن قوا پای آمریکا را بعنوان قدرت سوم به ایران باز کردند و د- گروهی که با نفوذ هر قدرت خارجی مخالف بودند. (حسینیان، ۱۳۸۱، ص ۶۷-۶۶) نمونه هایی از این ۴ جناح را می توان در واقعه ملی شدن صنعت نفت بعنوان مهم ترین واقعه این دوران مشاهده کرد.

نیروهای اجتماعی و سیاسی شکل گرفته پیرامون آن چهار گروه در آن زمان را می توان در قالب سه گرایش چپ گرایان متمایل به شوروی، گرایشات ناسیونالیستی، لیبرالیستی متمایل به آمریکا و انگلیس و گرایشات مذهبی تعریف کرد (تربتی سنجایی، ۱۳۷۵، ص ۱۲ وآبراهامیان، ۱۳۷۷ ، ص ۲۱۳-۲۱۹)

فعالان مذهبی در این میان با پی گیری سیاست های دینی و وحدت اسلامی با هر سه گروه لیبرال، ناسیونال و سوسیال مخالف بودند. اما برآیند نیروها و ائتلاف های تشکیل شده در مجالس نشان دهنده آن است که فی المجموع اعضای آنها حمایت یکی از قدرت های استعماری را به همراه داشتند و فراماسون ها مقامات کلیدی مملکت را در دست گرفتند. (مدنی، ۱۳۶۹، ص ۲۹۷)

آنچه در تمام این دوران دیده می شد حفظ ائتلاف مثلثی شکل میان حکومت، روشنفکران و استعمار به صورت چند لایه و پوششی برای تداوم سکولاریزه کردن جامعه بود. در این میان با رفتن رضاخان مذهبی ها که بیشترین فشار را در آن دوران متحمل شدند بیش از دیگران راضی بودند. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۳۰) با از دست رفتن اقتدار مرکزی، آنها برای احیا و بازسازی توان از دست رفته خود و بدست آوردن موقعیت پیشین تلاش های گسترده ای را انجام دادند.

از یک طرف گرچه سیاست های پهلوی اول دین زدایی از ساختارها و سیاست حذف جلوه های دینی از جامعه را در پیش گرفته بود و پس از او هم این رویه دنبال شد، اما باورهای دینی و احساسات مذهبی در بیشتر افراد جامعه پا برجا بود و بجز برخی از نخبگان شهری، توده مردم، با وجود برخی تغییرات هنوز مطابق سنت های دینی فکر و زندگی می کردند. و از طرف دیگر تغییرات جامعه ایران به سوی مدرن شدن و پیچیده شدن ساختار جامعه ایران بر نیروهای مذهبی هم تأثیرات عمده ای داشت و طیف های گوناگونی را در آنها بوجود آورد و حتی روحانیت بعنوان نیروهای مذهبی را نیز دچار تحولاتی کرد. ضمن آنکه مهم ترین ویژگی این دوران شکل گیری روشنفکران دینی محسوب می شود (درخشه، ۱۳۸۶، ص ۱۱۶)

همچنین یکی از مهم ترین وقایع این دوران ملی شدن صنعت نفت است. در مجلس پانزدهم

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

نمایندگان طی تصویب ماده واحده ای، ممنوعیت واگذاری امتیاز استخراج نفت به خارجی ها را با قریب به اکثریت آرا تصویب کردند (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ص ۱۷۱)

۲- نظریه سیاسی شیعه از ۱۳۲۰ الی ۱۳۳۲

حکومت پهلوی اول در صدد بود ضمن تلاشی البته ناموفق با پرورش و ترویج اندیشه های غربی بنیان های غیرت و حمیّت مذهبی را تضعیف نماید و از این طریق به نظریه جدایی روحانیت شیعی از سیاست دامن زند.(درخشه، ۱۳۸۶، ص۴۷۵)

تجربه نامطلوب مشروعه و حکومت استبدادی رضاخان نیز به نوعی انزوا در روحانیت دامن زده بود و قدرت رهبری جنبش های اجتماعی توسط ایشان به شدت تضعیف شده بود، به نحوی که پس از سقوط رضاخان مدت ها طول کشید کار ویژه های رهبری روحانیت و تولید فکر سیاسی همانند آنچه در مشروطه واقع شد، عملی شود. اما این مانع نشد که تفکر دینی - سیاسی پس از رضاخان وارد مرحله جدید خود شود. (هراتی، ۱۳۹۷، ص۶۶-۶۷) مهم ترین تلاش متفکران شیعی در عهد پهلوی اول حفظ هویت و کیان دین بود که این خط مشی ابتدا توسط آیت ا... حائری یزدی و با تأسیس حوزه علمیه و سپس توسط آیت ا... بروجردی با تقویت بنیان های سنتی فکر شیعی ادامه یافت. این تلاش ها بتدریج باعث سازماندهی روحانیت شیعه شد بطوری که حامد الگار از آن بعنوان موفقیتی بزرگ که به صورت «غیر مستقیم و مآلا به واژگونی و انهدام خاندان پهلوی» انجامید یاد می کند (الگار، ۱۳۶۰، ص ۵۹).

سقوط پهلوی اول و هجوم نیروهای متفقین، فضای فکری نوینی را باعث شد تا اندیشه های غیر دینی چپ نیز رواج گسترده ای پیدا کردند و آنها نیز بنیاد تفکر دینی را به صورت جدی تهدید می کردند. در چنین فضا و جریانی بود که نیروهای مذهبی در برابر موقعیت و وضعیت جدیدی قرار گرفتند.

در کنار اندیشه های مارکسیستی، اندیشه های احمد کسروی و همفکران او نیز سنت های دینی را مورد حمله قرار می دادند که واکنش جدی روحانیت گرچه غیر سازماندهی شده را به همراه داشت اما کم کم و پس از نگارش کتاب کشف الاسرار در برابر این هجمه ها توسط امام، انجمن های اسلامی، کانون اسلام، انجمن مبارزه با بی دینی، انتشار مجله آیین اسلام و... شکل گرفت و هدف عمدهٔ آنها دفاع از کیان دین در برابر اعتقادات الحادی چپ، راست و ملی گرایانه بود.

گرچه فعالیت های روحانیون عالی رتبه در این دوران کم بود اما همان تلاش های کم نیز در بسط ادبیات سیاسی و اجتماعی اسلام پر اهمیت بود (درخشه، ۱۳۸۶، ص ۱۱۵).

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

پس از سقوط پهلوی اول عملکرد جریان مذهبی را می توان در سه خط مشی فکری فدائیان اسلام، به رهبری نواب صفوی، جناح سیاسی به رهبری آیت ا... کاشانی و جناح سنتی مرجعیت حوزهٔ علمیه قم به زعامت آیت ا... بروجردی مورد بررسی قرار داد. که البته فعالیت اولیه امام خمینی (ره) نیز با نگارش کتاب کشف الاسرار در همین دوران قابل بررسی است (شیر محمدی، ۱۳۹۵ و ص ۱۳۶).

الف) نظریه سیاسی امام خمینی (ره) و کشف الاسرار

حکمی زاده یکی از دوستان شاگردان احمد کسروی در همین زمان طی جزوه ای ۳۸ صفحه ای با عنوان "اسرار هزار ساله" سیزده سوال را به صورت کنایه گونه مطرح ساخت، مطالبی که همه برگرفته از اندیشه های وهابی ابن تیمیه در مورد شیعه بود.

امام خمینی (ره) با انتشار کتاب «کشف الاسرار» به سوال های او پاسخ می گوید ضمن آنکه به این شیوه تفکر روشنفکری نیز انتقاد می کند. (درخشه، ۱۳۸۶، ص ۱۴۳) ایشان در این کتاب با بیان شرایط حاکم برآن عصر روشنفکران و تفکر روشنفکری را مورد نقد قرار می دهند و آنها را به دنبال ایجاد فساد و فتنه جویی و تفرقه معرفی می نمایند که این راه را از طریق هجوم بردن به دین و اعتقادات دنبال می نمایند (خمینی، بی تا، ص ۲).

امام در این کتاب ضمن دفاع از تمامیت و کلیت آموزه های دینی در چارچوب پاسخ به شبهات کشف الاسرار نظیر شبهاتی در مورد شفاعت، استخاره، امامت، اجتهاد، غیبت امام معصوم و ... به دفاع از نهاد روحانیت پرداخته و به شدت از رژیم رضاشاه انتقاد می کند و شرایط حاکم بر ایران را مورد نقد قرار می دهد (خمینی، بی تا، ص ۱۰-۹) البته این دوران، دوران سکوت سیاسی امام محسوب می شود اما این رساله دارای صبغه ای کاملاً سیاسی است و طرح کلی دفاع از دین، بازسازی و شکل دهی مجدد به تفکر دینی را پدید می آورد، ضمن آنکه به شدت به اندیشه های ارتجاعی وهابی نقد وارد می سازد (خمینی، بی تا، ص ۲۲۸-۲۲۱). ایشان همچنین اعلام می کند که اسلام و مذهب شیعی نه تنها مخالف شیوهٔ زندگی امروزین نیست، بلکه مفاهیم و احکام دینی بر عقل استوار است و از آن می توان برای اصلاح امور زندگی و حتی حکومت نیز استفاده کرد. امام همچنین در این کتاب علت عقب ماندگی اسلام را جدایی دین از سیاست دانسته و معتقد است در صورت اجرای دین در جامعه ایرانی، کشور می تواند در تمدن جهانی پیشقدم باشد (خمینی، بی تا، ص ۲۳۸-۲۳۵).

ب- نظریه سیاسی نواب صفوی

اندیشه نواب صفوی نیز واکنشی به دین زدایی شدید و خشونت بار پهلوی محسوب می شود که البته

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

تأثیر گسترش گرایشات استعماری و نیز تفکرات روشنفکری معارض دین نیز به آن دامن زده است. نواب صفوی بعنوان رهبر فدائیان اسلام معتقد است از دیر باز تاکنون مال و جان و ناموس و دین مسلمانان از جانب کفار و اجانب مورد هجوم قرار گرفته است (نواب صفوی، بی تا، ص ۹۰-۸۹).

او درکتاب "رهنمای حقایق" به توضیح ریشه های فساد و مشکلات جامعه ایران و نیز جهان می پردازد و دوری از ایمان دینی و اجرا نشدن احکام و مجازات اسلامی را بعنوان منابع اصلی آسیب های جامعه ایرانی مطرح می نماید. (نواب صفوی، بی تا، ص ۱۵-۱)

نواب صفوی خواهان حکومت اسلامی بود و از دید او هر حکومتی که احکام اسلام را اجرا کند و از فساد، فحشا، بی حجابی، رشوه خواری و مشروب خواری جلوگیری کند اسلامی است و این است که می تواند سعادت دنیا و آخرت انسان را به همراه داشته باشد (خسرو شاهی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۰-۱۹۹) او از نظر سیاسی نیز بسیار عمل گرا بود و همین او را از سایر روحانی های زمانه اش جدا می کرد و حتی او را در برابر آنها قرار می داد (فوزی، ص ۱۵۶) ضرورت عمل به تکلیف در اندیشه او به صورت جدی وجود دارد تا جایی که برخی جاها حتی به مسلح شدن بر ضد قدرت سلطنت مشروطه نیز اشاره می کند و معتقد است باید قوانین اسلامی بعنوان روح قانون اساسی اجرا شود (خسروشاهی، ۱۳۷۹، ص ۱۸۶-۱۸۲).

نواب صفوی در میان مؤلفه های گوناگون ایدئولوژی پهلوی بیشتر به نقادی تجدد گرایی گرایش داشت و مفهوم سازی های علوم اجتماعی و اقتصادی غرب را رد می کرد (اسماعیلی، ۱۳۸۶، ص ۲۷).

او برای رسیدن به جامعه دینی سه نهاد مهم تأثیر گذار در جامعه را شناسایی کرده بود و اعتقاد داشت در ابتدا باید آن سه یعنی سازمان روحانیت، دولت و مجلس اصلاح شوند تا پس از آنها، مسیر جامعه برای نیل به جامعه دینی هموار شود. او در این قالب ۴ برنامه ایجاد حکومت دینی، اصلاح روحانیت، گسترش تربیت و آموزش اسلامی، مبارزه با مظاهر فساد و بی دینی را مد نظر داشت.

مهم ترین برنامه نواب برای برپایی حکومت دینی مد نظر او مبتنی بر سه رکن اجرای مو به موی قوانین اسلامی، گماشتن انسان های پاک بر مسند امور و نظارت استصوابی فقها است (اسماعیلی، ۱۳۸۶، ص ۲۷۵).

از دید نواب روحانیون متولی امور دینی هستند. او معتقد بود گروهی از روحانیون نتوانسته اند پاسداران خوبی برای دین باشند و به وظیفهٔ خود چنان که باید عمل نکرده اند و برای جلوگیری از صدمه خوردن نهاد روحانیت باید افراد ناشایسته را از این گروه خارج کرد. همچنین مواد درسی، حوزه ها و ... همه باید در راستای ترقی بیشتر اسلام اصلاح شوند (خسرو شاهی، ۱۳۷۵، ص۲۱۸).

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

ج- آیت ا... بروجردی

آیت ا... بروجردی پس از یک دهه فترت، مدیریت حوزهٔ علمیهٔ قم را بعنوان مرجعی سنتی بر عهده گرفت. او در واقع مهم ترین و عمده ترین رهبر مذهبی آن دوران در مقام مرجعیت عام شیعه بود. ایشان زندگی سیاسی چندانی نداشتند اما حضورشان در حوزهٔ علمیهٔ قم، این حوزه را بصورت قوی ترین مرکز مذهبی شیعه پس از ۱۳۲۰ درآورد (دوانی، ۱۳۷۲، ص ۴۴۲-۴۴۱).

به گفته خود ایشان، با مشاهده رخنه بیگانگان در مشروطه و شهادت شیخ فضل ا... نوری، و پشیمانی آخوند خراسانی از اقداماتش، از دخالت در امور سیاسی که از نظر ایشان سر نخ آن در دست اجانب بود به سختی هراس داشت (دوانی، ۱۳۷۲، ص ۳۳۸) شاید هراس او از بسته شدن درهای حوزه علمیهٔ قم باعث شد او چنین واکنش نسبت به سیاست داشته باشد. در هر حال آیت ا... بروجردی در این دوره به بازسازی و انسجام و وحدت نهاد روحانیت پرداخت. در دوره مرجعیت ایشان فقه شیعه شکوفا شد و حتی او مکتب جدید فقهی ای را بوجود آورد (درخشه، ۱۳۸۶، ص ۱۶۱) اقدامات او موجب شد قم به پایگاه آموزشی - اسلامی و مرکز مبارزه با گرایش های غیر دینی سلسله پهلوی تبدیل شود. حوزهٔ علمیه قم با بهره گیری از شرایط علمی بوجود آمده توسط ایشان، امکان ارائه پاسخ های مناسب به اندیشه های ضد دینی را یافت. او با ایجاد ساز و کارهایی نظیر اندیشه وحدت اسلامی و تقریب مذاهب اسلامی دیدی کاملاً اصلاح طلبانه را در فقه شیعی حاکم ساخت و پس از قرن ها بواسطه ارتباط خوب با شیخ الازهر بین روحانیت شیعه و سنی ارتباط منطقی و منسجمی را ایجاد کرد و این باعث به رسمیت شناخته شدن شیعه و فقه شیعه با فتوای تاریخی شیخ شلتوت شد (مطهری، ۱۳۶۸ص ۵۷). او همچنین اقدام به اعزام مبلغ و نماینده مذهبی به کشورهای خارجی نمود تا این دین به مناطق مختلف دنیا عرضه شود (مطهری، ۱۳۶۸، ص ۲۰۶).

نظریه سیاسی ایشان در مورد حکومت مشروع در عصر غیبت سیر یکسانی را طی نمی کند و در ابتدای زعامت با دورهٔ پایانی آن تفاوت زیادی دارد.

در دوره اول که از ابتدای زعامت تا ۱۳۳۷ را شامل می شود، اندیشه ایشان به برخی از علمای عهد صفوی و علمای عهد قاجار تظیر علامه مجلسی، کشفی، میرزای قمی و فضل ا... نوری نزدیک است. اینکه سلطان باید مسلمان و شیعه باشد، فردی شوکت و حافظ منافع مسلمین در برابر اجانب باشد و ظاهر شریعت را نگه دارد و در آخر مذهب حقّه را ترویج کند. در این نظریه علما در تلاش بوده اند شوکت سلطان را به خدمت مذهب درآورند و سلاطین با به رسمیت شناختن فقها در شرعیات از حمایت آنها بهره می بردند (کدیور، ۱۳۷۸، ص ۶۰-۵۹ و دوانی، ۱۳۷۲، ص ۴۰۹) در این مرحله او از شاه می

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

خواهد کاری خلاف شرع انجام ندهد و از شریعت در مقابل کفار خارجی و اباحی مذهبان داخلی دفاع کند در عوض برای فقیه در امور حسبیّه ولایت قائل بود و سعی می کرد سلطان را در برابر دشمنان خارجی و داخلی حمایت کند.

دوره دوم یعنی از ۱۳۳۷ تا ۱۳۴۰، با اعمالی که از شاه سر زد، نظر ایشان تغییر کرد و آن اعمال شایستهٔ «پادشاه اسلام پناه» ندانست و در این دوره او نظریه ولایت عامهٔ فقها را احیاء می کند.آیت ا... بروجردی در این دوره با انحراف محمدرضا شاه و از دست دادن ویژگی های مد نظر ایشان، سلطنت بی واسطه علما برای جاری کردن احکام را مطرح می کنند. او با قطع امید از شاه، حوزهٔ ولایت فقیه را گسترش داده و امور عامّه را در حوزه اختیارات فقیه قرار داد. در نتیجه وی بعد از ملّا احمد نراقی، که واضع ولایت عامهٔ فقها در عصر فتحعلی شاه بود، این نظریه را مجدداً احیا کرد. اهمیت آیت ا... بروجردی در آن است که او را می توان حلقهٔ واسط متأخرین چون احمد نراقی و متقدمین چون امام خمینی (ره) دانست. (شیرمحمدی، ۱۳۹۵، ص ۱۵۲)

د-آیت ا... کاشانی

آیت ا... کاشانی از روحانیون مکتب نجف، در توسعه نقش دین و روحانیت شیعه در امور سیاسی و اجتماعی نقش به سزایی داشت. او تلاش های زیادی برای طرح کارکردهای دین در این عرصه ها و نیز پویایی روحانیت نمود. اندیشه های وی هرچند بصورت مدون و نوشته ای مستقل از او به یادگار نمانده است، اما آنها را می توان به شکل گسسته در درون صحبت ها، اعلامیه ها و مصاحبه هایش یافت. او از شاگردان و مشاوران آخوند خراسانی از مدافعان مشروطه بود. و در تلاش بود به سنت های مشروطه وفادار بماند. او معتقد بود شیعه در تاریخ جدید خود با نیازهای عصر نوین مواجه شده است و قبل از هر چیز دین باید بتواند بر بی تحرکی موجود که در میان افکار مردم رسوخ کرده است فائق آید. او بر قرآن و قانون اساسی بعنوان دو مرجع معتبر تأکید می کرد (الگار، ۱۳۶۰، ص ۳۴).

او مفهوم کلی حکومت اسلامی را در نظر داشت اما در هیچ جا تصویری واضح از آن ارائه نکرد و تأکید عمده اش بر مشروطیت و قانون اساسی بود و ظاهراً همچون علمای هم نسل خود به طرح تئوریک نائینی اعتقاد داشت (درخشه، ۱۳۸۶، ص ۱۵۸).

کاشانی علت مهم گرفتاری های جامعه و روحانیت را عدم توجه روحانیون به مجلس و پارلمان می دانست (مدنی ۱۳۶۹، ج ۱، ص ۱۱۸). مسأله اول او استعمار و مبارزه با آن بود (امیری، ۱۳۸۲، ص ۲۰۷) و آن را سرچشمه کلیه مشکلات کشور نظیر جدایی دین از سیاست ، توسعه مکاتب الحادی،

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

غارت و چپاول منابع، از بین رفتن استقلال ملت ها، ایجاد تفرقه میان مسلمانان، از بین رفتن آزادی انتخابات، جلوگیری از آبادانی کشور، جلوگیری از ملی شدن صنعت نفت و حاکم کردن عوامل مزدور بیگانه می دانست. (رکن آبادی، ۱۳۷۹، ص ۱۸۴-۱۸۳) او پس از یک دوره دین زدایی، نقش دین را با نگاهی جدید در ابعاد سیاسی و اجتماعی مطرح کرد و چون هدف اصلی اش مبارزه با استعمار بود بجای تأکید بر مذهب و پارادایم فقهی شیعی، بر دین اسلام و قرآن بعنوان محورهای اتحاد جهان اسلام تأکید می کرد و همین امر بیانگر حفظ پارادایم دینی در اندیشه سیاسی او بود . از این رو سعی داشت با مطرح نمودن تشکیل یک کنگره اسلامی از میان رجال و شخصیت های مسلمان جهان که مقدمه ای بود برای ایجاد اتحادیه کشورهای اسلامی، آرمان امت اسلامی را تحقق بخشد. و معتقد بود اتحاد کشورهای اسلامی می تواند قدرت سومی را در کنار دو قدرت شرق و غرب جهان ایجاد کند تا به واسطه آن برای جلوگیری از جنگ جهانی بعدی، توازن قوا برقرار شود. و به همین دلیل بود که برای محقق شدن این ایده دعوت نامه هایی را برای برخی از شخصیت های مشهور جهان اسلام در آن زمان فرستاد تا زمینه های برگزاری اولین کنگره فراهم شود. اما محدودیت های داخلی کاشانی، کودتای ۲۸ مرداد و موانع داخلی و خارجی دیگری مانع تحقق برنامه های بین المللی او شد (مدنی، ۱۳۶۹، ص۳۹۰ و ص۴۹۳).

در نهایت باید گفت که کاشانی را باید یک مجتهد مبارز و اهل عمل به حساب آورد نه یک مجتهد متفکر در عرصه اندیشه سیاسی. در واقع این کوشش سیاسی او است که نقش قابل توجهی در طرح مجدد دین و بازسازی دینی جامعه و فعال کردن روحانیت در امور سیاسی داشته است . دلیل آن را می توان در این امر جستجو نمود که او به نماینده روحانیون مکتب نجف بود و همچون آنها در پی در صحنه نگه داشتن دین در عرصه اجتماع و سیاست بود. و حضور فعال او در عرصه سیاست و در راس آن جریان ملی شدن صنعت نفت را می توان از آن جمله دانست (دهنوی، ۱۳۶۱، ج۵، ص۹۱-۹۲).

۳- تعامل نظریه و عمل سیاسی شیعه در سالهای ۱۳۲۰-۱۳۳۲

پس از رضا خان و فعالیت های دین ستیزانه او، فضای باز سیاسی فرصتی برای بروز گروهها و فعالین با ایدئولوژی های مختلف فراهم کرد. فعالین مذهبی نیز به تبع این فضا فعالیت های سازمان یافته ای را در عرصه های نرم و سخت آغاز کردند. برعکس سایر فعالین، فعالیت فعالان مذهبی ریشه در میراث کهن مذهبی جامعه ایرانی داشت از این رو هم از گستردهٔ بیشتری برخوردار بود و هم طبقات و گروههای بیشتری در آن حضور داشتند. آنها بویژه به تبع واقعه ملی شدن صنعت نفت و بحران فلسطین، فعالیت

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

های جدیدی را آغاز کردند. در این زمینه انجمن های مذهبی منطقه ای و فرا منطقه ای زیادی با اقدامات مختلف عمرانی-خیریه، آموزشی در قالب تأسیس انجمن های مذهبی، احیاء و تعمیر مساجد و ... و نیز موضع گیری های گسترده نسبت به تحولات جامعه نظیر ملی شدن صنعت نفت و ... شکل گرفته و فعالیت می کردند (فلاح توتکار، ۱۳۸۱، ص ۷-۶).

فعالیت نرم نیروهای مذهبی بیشتر ادامهٔ جریان جاری حوزه های علمیه محسوب می شد که اکنون به دلیل فعالیت های رضاشاه و از بین رفتن ساختارهای پیشین و آغاز روند سکولاریزاسیون جامعه از جمله تغییر لباس و کشف حجاب، مبارزه با روحانیت و جایگاه آنها در جامعه، ترویج باستان گرایی با هدف به حاشیه کشانیدن دین، جلوگیری از شعائر مذهبی به بهانه مبارزه با خرافات، تغییرات در سیستم آموزشی قضایی با هدف کاهش نفوذ روحانیت، تلاش برای نفوذ در دستگاه روحانیت و دولتی نمودن آن، تضعیف منابع مالی روحانیت و تحت فشار اقتصادی قرار دادن آنها شدت بیشتری پیدا کرده بود (اسماعیلی، ۱۳۸۶،ص۱۶۵-۱۸۹) و فعالیت های سخت که نوع جدیدی از فعالیت را بین علمای شیعی در پی داشت در ادامه به تفکیک به هر کدام از آنها پرداخته خواهد شد.

الف) عمل سیاسی شیعه در حوزه نرم

-بازسازی و احیای حوزه ها و مدرسه های علمیه:

از مهمترین ترین دغدغه های روحانیت در این دوره، مسألهٔ احیاء و اصلاح حوزه های دینی بوده است. در زمان رضاخان حوزه ها و مدارس علوم دینی عملاً با محدودیت جدی مواجه شدند و حتی برخی از آنها تعطیل شدند. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۳۶) از طرف دیگر با جریان عرفی سازی جامعه توسط رضاخان احساس نیاز به اصلاحات بیش از پیش حس می شد. در این راستا طرح های زیادی از طرف روحانیون معروف نظیر محمد داعی الاسلام، آیت ا... کاشانی (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۹۴)، سراج انصاری (جعفریان، ۱۳۸۳،ص ۱۳۵-۱۳۲) برای اصلاح سازمان روحانیت ارائه شد و هدف آنها همگی در راستای افزایش نفوذ کاهش یافته در جامعه بود.

تحت نظرآیت الله بروجردی از سال ۱۳۲۵، از لحاظ کمی و کیفی اصلاحات زیادی در این زمینه صورت گرفت که استقلال مالی حوزه و سرازیرشدن وجوهات شرعی به قم و در نتیجه افزایش رفاه بیشتر روحانیت، افزایش تعداد طلاب از دو هزار به شش هزار نفر، راه یابی طلاب تحصیل کرده در مدارس جدید و حتی دانشگاهها، تربیت سخنرانان و نویسندگان آشنا با ادبیات روز از آن جمله اند (واعظ زاده، ۱۳۷۹، ص ۶۸-۶۶ و همچنین: نجفی، ۱۳۷۵، ص۳۰۸).

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

فعالیت های دیگری نیز همچون اعزام مبلغانی به خارج از کشور نظیر هامبورگ و واشنگتن برای تأسیس مجدد فضاهای دینی و فرهنگی جهت تبلیغ، چاپ دهها کتب علمی برای اولین بار، انتشار بیش از ۳۴۶ هزار جلد کتاب دینی برای دسترس عموم (دوانی، ۱۳۷۱، ص ۱۳۷) تغییر کمیت و کیفیت در نگارش و ترجمه و رو آوردن از حوزه هایی چون فقه و اصول به مباحث اجتماعی، سیاسی، کلامی، تفسیری، تاریخی و اسلام شناسی، تربیت بیش از هفتصد مجتهد، انتقال مرجعیت از عراق به ایران، سازمان دهی روحانیون، آزمون طلاب، ترویج اعزام مبلغ به سراسر کشور، اعزام نمایندگان عالم و فقیه و اقامت در شهرستان ها، ساختن مسجد و حوزه در برخی از شهرها، انتشارات نشریات دینی مثل مکتب تشیع (حسینیان، ۱۳۸۱، ص ۴۲۹-۴۲۲) تصحیح و نشر کتب علمی مورد استفاده طلاب، پرداخت منظم شهریه و بهتر شدن زمینه برای تحصیل، ایجاد ارتباط با شیعیان خارج از کشور، ایجاد ارتباط با علمای مصر و شرکت در تأسیس دارالتقریب، (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۲۳۰-۲۲۸) گسترش درس فلسفه در قم و ... (منظور الاجداد، ۱۳۷۹، ص ۴۱۵) نیز باعث برگشتن اقتدار حوزه در زمان آیت ا... بروجردی شد (هاشمیانفر، ۱۳۹۰، ص۱۲۲).

-روی آوردن روحانیت به ابزارهای جدید نظیر روزنامه، تشکلات و مدارس جدید.

روحانیت در این دوره علاوه بر تلاش برای تقویت جایگاه خود، در تلاش بود در برابر جریان های فرهنگی و سیاسی مخالف مذهب نیز بایستد. اینان علاوه بر بهره جستن از ابزارهای سنتی نظیر منبر و مراسم مذهبی در تلاش بودند از ابزارهای نوینی چون روزنامه، تشکلات و مدارس دینی نیز بهره برداری نمایند. در این میان نفوذ جریان ها و احزابی چون حزب توده که دارای تشکیلاتی قوی و توانا بودند این نیاز را دو چندان نمود. پس از شهریور ۱۳۲۰ بسیاری از نخبگان مذهبی دست به سازماندهی نیروهای مذهبی زدند و دهها انجمن، حزب، اتحادیه، هیأت، مجمع، جمعیت و گروه را بوجود آوردند. نیروهای مذهبی در واکنش به نیروهای غیر مذهبی تشکل هایی را بوجود آوردند که پیش از آنکه سیاسی باشند، فرهنگی بودند و بیشتر در تلاش بودند با تبیین اندیشه های دینی به مبارزه با تفکرات غیر اسلامی برخیزند (حسینیان، ۱۳۸۱، ص ۴۵۹) و گرچه برخی از این انجمن ها توسط نیروهای مذهبی غیر روحانی پدید آمدند اما آنها با روحانیون رابطهٔ تنگاتنگی داشتند. بسیاری از این تشکل های مهم دارای نشریه، ارگان رسمی و ... بودند. در کل در این دوره نشریات مذهبی زیادی پدید آمدند که یا موسس آن ها از روحانیون بودند و یا لااقل روحانیون در آن ها قلم می زدند (حسینیان، ۱۳۸۱، ص ۴۵۵-۴۴۹).

از فعالیت دیگر نیروهای مذهبی تشکیل مدارس و آموزشگاههای جدید مذهبی بود که در میان آنها

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

مدارس مربوط به «جامعه تعلیمات اسلامی» عباسعلی اسلامی اهمیت ویژه ای داشت. این مدارس بدنبال تربیت نسلی بود که هم به علوم روز و هم مبانی معارف و اخلاق اسلامی تسلط داشته باشد. و توزیع چنین نسلی در مدیریت ها، ادارات، بازار و ... موجب تقویت جریان نیروهای مذهبی شد که با تداوم آن در پذیرش رهبری مرجعیت شیعه و ایدئولوژی دینی در انقلاب اسلامی نقش قابل توجهی ایفا کرد (حسینیان، ۱۳۸۱، ص ۱۷۴).

- مقابله با کسروی و اندیشه هایش

پس از خروج رضاخان از عرصهٔ قدرت کماکان آثار زیادی در نقد دین و مؤلفه های دینی منتشر می شد و نویسندگان مارکسیست و متجدد زیادی در پی عرفی سازی دین بودند که در این میان کسروی و شاگردانش از ویژگی متمایزی برخوردار بودند. او با افراط بی نظیری در پی نقد مذهب شیعه و به تبع آن نهاد روحانیت بود. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۳۷-۳۶)

در پاسخ به احمد کسروی نوشته های زیادی پدید آمد که در این میان «نبرد با بی دینی» و «شیعه چه می گوید» اثر سراج انصاری و «چند سوال از کسروی» از محمود زرندی از این دسته اند (ملائی توانی، ۱۳۹۳، ص۹۵-۹۶).

در تاریخ معاصر ایران در واقع از این دوره به بعد نوشته ها و کتب زیادی در واکنش به آثار غرب گرایان و عرف گرایانه نویسندگان داخلی و خارجی نوشته می شود. رواج اندیشه های غربی گرا و ضد مذهب شیعه تنها به کسروی محدود نشد و نویسندگانی نظیر علی اکبر حکمی زاده نیز با کتاب "اسرار هزار ساله" به نقد شیعه و روحانیت پرداختند که با واکنش شدید حوزه و روحانیت مواجه شدند. یکی از این واکنش ها پاسخ امام خمینی (ره) با تألیف کتاب "کشف الاسرار" است. هر چند شیخ محمد خالصی زاده نیز کتاب دیگری با عنوان "کشف الاستار" منتشر نمود (اسماعیلی، ۱۳۸۶،ص۲۴۳).

- ارائه تفسیری عقلانی از دین و خرافه زدایی از آن

پس از تغییرات بیرونی در عرصه های سازمان روحانیت و نیز استفاده روش ها و ابزارهای جدید برای تقویت نهاد دینی و در پی نقدهای متجددان نسبت به دین و نهاد روحانیت شیعه، دگرگونی هایی نیز که حکایت از تقویت و شدت یافتن عقل گرایی می کرد در نهاد روحانیت آشکار شد. یکی از جلوه های پر اهمیت تفسیرهای عقلانی از دین آثار و نقدهای محمد حسین طباطبایی بود. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۲۳۲) و از همین زمان بود که طلاب گرایش بی سابقه ای به مباحث عقلانی و فلسفی پیدا کردند. روحانیت در دیدی تازه تلاش کرد در مقابل نقدهای مکاتب مختلف از مذهب شیعه و تفسیرهای گذشته

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

فقها و متکلمان شیعی از اسلام دفاع کنند و خود را به سلاح عقل مسلح ساخته و تفسیرهایی عقلانی از دین ارائه نمایند. و این عقل گرایی در واقع در پاسخ به ادبیاتی بود که در فضای روشنفکری در حال رشد بود، فضایی که شیعه را به نوعی مذهبی با گرایشات خرافی معرفی می نمود. همین گرایشات جدید عقلی- که البته همواره در مذهب شیعه پر رنگ بوده است اما در بستر زمان تحت تاثیر برخی از خوانش هایی که رویکردهایی چون قمه زنی و... را وارد مراسم های مذهبی مرتبط با عاشورا و عزاداری کرده بودند، - به حاشیه رفته بود دوباره پر رنگ شده و به نوعی تحت تاثیر همین تلاش ها به به متن اصلی تبدیل شدند. همانطور که نواب صفوی برای آنکه فلسفه عقلانی برخی از احکام دینی و ثمرات مفید آن در زندگی روزمره بشر را نشان دهد، کتاب "رهنمای حقایق" را به نگارش درآورد (خسروشاهی، ۱۳۷۵، ص ۲۰۸-۲۰۵).

- اجرای قوانین اسلامی بویژه در مظاهر اجتماعی آن

پس از شکستن دوره قدرت متمرکز رضاشاه، تلاش نیروهای مذهبی برای اجرای قوانین شرعی که در زمان رضاخان در حال کم رنگ شدن بود، آغاز شد. سازمان فدائیان اسلام معتقد بود قوانین اسلامی می بایست مو به مو اجرا شود و بر این نکته تآکید می کردند (خسروشاهی، ۱۳۷۵، ص ۲۸۳). بسیاری از روحانیون هم برای اجرای آن، بر احیا و اجرای قانون اساسی مشروطه که در آن نظارت علما بر مصوبات مجلس پیش بینی شده بود تأکید می کردند (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۴۱-۴۰). اما در میان احزاب و گروههای مذهبی هم این مسأله دارای اهمیت زیادی بود بطوری که حتی اصول یکی از احزاب (حزب برادران) که از سوی نورالدین شیرازی در شیراز تأسیس شده بود بر «اجرای قانون اساسی بالخص نظارت علمای تراز اول» تأکید داشت. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۱۱۵) آنچه در این میان برای روحانیت و نیروهای مذهبی اهمیت بیشتری داشت، بی حجابی و قانون کشف حجاب بود و گروههایی نظیر نواب صفوی به شدت روی این امر پافشاری داشتند (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۴۲).

- مبارزه با کمونیسم و مارکسیسم

پس از اشغال ایران از سوی متفقین در شهریور ۱۳۲۰، جریان های چپ در ایران قوت قابل توجهی یافتند. حزب توده در ایران با تشکیلاتی قوی تشکیل و توانست در فرایند سیاسی سال های بعد تأثیر گذار باشد. (هیکل،۱۳۵۸، ص ۱۱۲). چپ ها همچنین جریان بزرگ فرهنگی را پدید آوردند که نویسندگان زیادی در آن حضور داشتند. این جریان به دلیل ماهیت ضد دینی خود حساسیت زیادی از طرف نیروهای روحانی و حتی غیر روحانی را بر انگیخته بودند و همین اقداماتی علیه آن ها را رقم می زد.حزب توده به

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

نوعی مذهب را عامل واپس گرایانه برای عمل انقلابی می دانستند و مذهب را به نوعی تخدیر توده ها تلقی می کردند (هزاوه ای، ۱۳۹۷،ص۱۶۹) این حزب با تکیه بر آموزه هایی چون ماتریالیسم دیالکتیک، از خود بیگانگی (که البته آنها آن را از ویژگی های گفتمان دینی نیز می دانستند)، تاکید بر برابری بجای عدالت، و اثبات وابستگی اش به جبهه شرق و کمونیسم شوروی و... همه اینها باعث ایجاد چالشی با اندیشه های شیعی شده بودند. و همین اعتقادات بود که باعث شود روحانیت شیعی به نوعی اقدام به مقابله با آن را در دستور کار خود قرار دهد (صادقی، ۱۳۹۴، ص ۱۶۰-۱۶۳). در این دوران کتب زیادی علیه مادی گرایی و مارکسیسم توسط نیروهای مذهبی بویژه روحانیت شیعی نگارش شد که از جمله می توان به آثار شیخ محمدتقی آملی، سراج انصاری، عبدالحسین کافی، جلال الدین آشتیانی، حسین فقیه مرندی، ناصر مکارم شیرازی، علی حجتی کرمانی و محمد حسین طباطبایی اشاره کرد (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۳۴-۳۲) هرچند روحانیون شیعی گسترده بودن پاسخ گویی به این شکل را ارزش اندیشه مارکسیسم نمی دانستند بلکه آن را حاصل رواج و نفوذ آن در نشریات داخلی ذکر کرده اند (طباطبایی، بی تا، ج ۱، ص ۲۲).

- مقابله با استعمار

از مشکلات دوران پهلوی اول از نظر روحانیون که مانع پیشرفت بود، استعمار بود و این نظر از شهریور ۱۳۲۰ بیشتر مطرح گردید. کودتای ۱۲۹۹ رضاخان با کمک انگلیس صورت گرفته بود ضمن آنکه بعدها اشغال خاک ایران نیز توسط نیروهای متفقین صورت گرفت. و این به ریشه دار شدن فکر وابستگی گسترده دولت ها به نیروهای خارجی، اعضای هیأت حاکم و برخی گروههای نخبهٔ ایرانی دامن زد و همین مسأله بتدریج حس بیگانه ستیزی و مقابله با استعمار در میان گروههای نخبهٔ ایرانی و در رأس آنها روحانیت شیعی را را دامن زد. رهبری روحانیت در این جریان و پس از آن شخص آیت ا... کاشانی بود. او از زمان اقامت در عراق مبارزات ضد استعماری را آغاز کرده بود و پس از شهریور ۱۳۲۰ آن را در ایران ادامه داد. و حتی بدلیل گستردگی فعالیتش چندین بار دستگیر، زندانی و تبعید شد در حقیقت نهضت ملی نفت در آن زمان مهم ترین شیوه مقابله با استعمار و نماد حرکت های ضد امپریالیستی محسوب می شود (مدنی، ۱۳۶۹، ص ۳۱۵-۲۹۸).

بجز کاشانی، مراجع طراز اول از جمله آیات عظام خوانساری، محلاتی، شاهرودی نیز از او و اندیشه حمایت می کردند. و همین حمایت ها پیروزی هایی را برای مبارزین رقم زد که گرچه بدلیل اختلافات طبقاتی و ایدئولوژیک نزد نیروهای فعال جنبش نتوانست به اهداف نهایی خود دست یابد اما چهرهٔ ضد استعماری و سیاسی روحانیون را بار دیگر نشان داد.

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

- طرح مساله فلسطین و کمک به مسلمانان آن کشور

با تمام شدن جنگ جهانی دوم و گسترش تلاش صهیونیست ها برای نفوذ در منطقه فلسطین، واکنش های فراوانی میان نیروهای مذهبی جهان اسلام و نیز ایران صورت گرفت. روحانیون با تصویر ذهنی مسبوق به سابقه از یهودیان آن ها را دشمن اسلام و مسلمانان می دانستند و از این رو نسبت به اشغال اماکن مقدس مسلمانان توسط ان ها واکنش های زیادی نشان دادند. آیت ا... کاشانی با نفوذ بین تودۀ مردم اجتماعات بزرگ مردمی را در حمایت از فلسطین هدایت کرد (مدنی، ۱۳۶۹، ص ۳۳۹-۳۳۷).

نواب صفوی نیز بر مبارزه با اسرائیل پا فشاری زیادی داشت (حسینیان، ۱۳۸۱، ص ۲۹۴-۲۹۳) و حتی جمعیت ۵۰۰۰ نفری را برای جهاد با اسرائیل جمع آوری کرد. البته علاوه بر کاشانی و نواب صفوی اشخاصی چون سراج انصاری با تشکیل گروه "اتحادیه مسلمین" در تلاش برای اعزام نیرو به فلسطین بود که با مخالفت حکومت مواجه شد. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۷۱) شیخ مصطفی رهنما نیز با تشکیل "جمعیت مسلم آزاد" در همین راستا فعالیت می کرد و حتی اقدام به ارسال نامه ای به مجمع عمومی سازمان ملل نیز کرد. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۹۷-۹۶) در کنار این اقدامات در نشریات مذهبی هم حساسیت زیادی دربارۀ مسائل جهان اسلام و فلسطین پدید آمد و مقالات متنوعی نگارش شد (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۱۲۹) اما اوج فعالیت ها به زمان فشار آیت ا... کاشانی برای باز پس گرفتن به رسمیت شناخته شدن اسرائیل توسط رژیم ساعد در دولت مصدق بر می گردد (ازغندی، ۱۳۸۱، ص ۴۱۱-۴۱۰).

- تلاش برای اتحاد جهان اسلام

با گسترش رسانه ها، نخبگان و سایر گروههای اسلامی - شیعی آگاهی زیادی نسبت به مسائل سایر کشورهای مسلمان پیدا کردند و از این رو تلاش برای ایجاد و گسترش وحدت اسلامی آغاز شد. آنچه این تلاش را گسترده تر می کرد نفوذ تجدد خواهی در میان کشورهای مسلمان توسط حاکمین وقت بود و همین به نوعی تفرقه های مذهبی را به اتحاد تبدیل می کرد. در ایران نیروهای مذهبی تلاش های گسترده ای را در این راستا آغاز کردند. محمدحسین بروجردی مرجع بزرگ شیعه ضمن متمرکز کردن اقتدار مرجعیت، توانست در راستای اتحاد بین مذاهب اسلامی و وحدت شیعه و سنی تلاش کند که از جمله آن فعالیت ها اتخاذ روش فقهی مناسب (واعظ زاده، خراسانی، ۱۳۷۹، ص ۹۱-۹۰)، همکاری با دارالتقریب (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۷۹، ص ۳۷۰)، شناساندن فقه شیعه به اهل سنت (واعظ زاده خراسانی، ۱۳۷۹، ص ۹۲-۹۱)، تجلیل و تقدیر از برخی علمای اهل سنت مثل عبدالمجید سلیم و محمود شلتوت(واعظ زاده خراسانی، ۱۳۷۹، ص ۴۰۶-۴۰۲) را می توان نام برد.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

۲- عمل سیاسی شیعه در حوزه سخت

- فدائیان اسلام و عمل سیاسی رادیکال شیعی:

جمعیت فدائیان اسلام با رویکردی کاملاً متفاوت بعنوان نماینده اسلام سیاسی و به صورت جنبشی عمل گرا ظاهر شد. آنها در عین وابستگی به حوزه به سمت نوعی استقلال پیش رفتند. (عنایت، ۱۳۷۲، ص ۱۷۷-۱۶۸) نواب با مشاهده توهین های آشکار کسروی و یارانش بویژه به شیعه و ائمه و توهین آشکار او به امام صادق (ع) و امام زمان (عج) به شدت واکنش نشان داد. او به دلیل عدم واکنش جدی علمای عراق به این مسأله (مقدسی، ۱۳۷۰، ص ۲۱) فضای حوزه های علمیه عراق را رها و اقدامات عملی خود را آغاز می کند. او ابتدا در آبادان علیه افکار کسروی سخنرانی هایی ترتیب می دهد در همین حین همراه با یارانش فعالانه وارد عرصهٔ انتخابات شدند و نظارت بر بخشی از حوزه های انتخاباتی را بر عهده گرفتند. اما دولت با انتقال و تعویض صندوق ها مانع ورود نمایندگان مستقل و اقلیت شد و این اعتراضات گسترده ای را دامن زد (آبادیان، ۱۳۸۳، ص ۳۱) در اینجا بود که آنها هژیر را توسط حسین امامی همان شخصی که کسروی را کشته بود، بعنوان عنصر ضد دینی در مسجد سپهسالار از بین بردند (میزبانی، ۱۳۸۱، ص ۷۷) و رژیم بلافاصله او را محاکمه و در ۱۴ آبان ۱۳۲۸ اعدام کرد.

فدائیان اسلام به گواهی مورخین پس از قتل کسروی با جذب گستردهٔ نیرو، در جریان ملی شدن صنعت نفت با آیت ا... کاشانی بعنوان رهبر جریان مذهبی همکاری نزدیکی کرد. بطوری که در مبارزات سیاسی- ملی سال های ۱۳۲۷، ۱۳۲۸ و ۱۳۲۹ فعال بود و حتی نیروی عامل و متحرک جبههٔ ملی محسوب می شد (نجاتی، ۱۳۶۶، ص ۶۰) نواب صفوی در آغاز جریان ملی نفت، آیت ا... کاشانی را در راه یابی به مجلس شانزدهم و سازماندهی اعتصاب های بازاری ها برپایی گردهمایی های عمومی، شکل دهی به تظاهرات هوادارانه از ملت فلسطین یاری کرد و پس از مخالفت های صریح رزم آرا با ملی شدن صنعت نفت ، طی جلساتی با نمایندگان جبهه ملی،به شرط آنکه با حاکمیت آنان اجرای احکام اسلامی در اولویت قرار گیرد پیشنهاد اعدام انقلابی رزم آرا را پذیرفتند.(خسرو شاهی، ۱۳۷۵، ص ۱۱۴) و پس از قتل رزم آرا مجلس قانون ملی شدن صنعت نفت را به تصویب رسانید.

- نقش روحانیت شیعه در ملی شدن صنعت نفت

یکی از مهم ترین تحولات این دوره نهضت ملی شدن صنعت نفت است که در آغاز این نهضت دیدگاههای متفاوتی میان روحانیون شکل گرفت که بیشتر حکایتگر آن بود که بجای نگاهی فقهی نگاهی ناشی از وطن دوستی و توجه به ضرورت اجرای قانون اساسی شکل گرفته است (بشیریه،۱۳۷۶،ص

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

۲۴۵) در این دوره روحانیون در سطح مراجع گرایشات سیاسی کمتری در عرصهٔ سیاست عملی داشته اند گرچه برخی از آنها نظیر آیت ا... خوانساری، محلاتی، شاهرودی و .... از کوشش های سیاسی آیت ا... کاشانی در راستای مسأله نفت پشتیبانی می کردند. اما در واقع در جریان ملی شدن صنعت نفت بیشتر روحانیون محلی درگیر بوده اند. با قتل رزم آرا بدست یکی از اعضای فعال جمعیت فدائیان اسلام، روحانیون سرشناس نیز کم کم به صحنه سیاست آمده و بر لزوم ملی شدن شرکت نفت انگلیس و ایران فتاوی صادر کردند (اخوی، ۱۳۷۲، ص ۱۵۳). با جریان ملی شدن صنعت نفت بار دیگر پس از گذشت چند دهه از مشروطیت هر چند برای دوره ای کوتاه، روحانیت شیعی توانستند بار دیگر علی رغم تفاوت در دیدگاه به سمت یک هدف مشترک متمایل شوند.

در این میان آیت ا... کاشانی با تلاش های خود باعث شدند در روحانیت شیعی متحرک جدیدی پدید آید و هم اینکه به عنوان نماد روحانیت سیاسی با درک موقعیت و اهمیت موضوع و ابتکار عمل، شعار ملی شدن صنعت نفت را از بین نخبگان سیاسی به سطوح سایر مردم کشانید. و همین باعث شد پس از قتل رزم آراء توسط جمعیت فدائیان اسلام، و با حمایت کاشانی، با تصویب ملی شدن صنعت نفت در مجلس دولت نوپای مصدق فعالیت های خود در این راستا را آغاز نماید. علمای شیعی به زعامت آیت ا... کاشانی هرگاه دولت ملی مصدق دچار مشکل و فشارهای داخلی و خارجی می شد، نظیر انتخابات مجلس هفدهم، انتشار اوراق قرضهٔ ملی، استعفای دولت مصدق و روی کار آمدن قوام در حمایت از آنها وارد می شدند علمای شیعی تلاش می کردند تا نمایندگان مذهبی با جنبه ملی وارد مجلس شوند تا با مقاومت در برابر دربار و بیگانگان بتوانند تکلیف نفت را با در نظر گرفتن منافع ملی مشخص نمایند. در این زمینه می توان به اقدامات علمای شیراز که در فتوای خود وجوب شرکت مسلمانان و متدینان در انتخابات مجلس هفدهم را متذکر شده اند اشاره نمود (ترکمان، ۱۳۷۲، ص ۵۰-۴۹) فتوای آیت ا... سید محمد تقی خوانساری دربارهٔ شرکت در انتخابات دوره هفدهم مجلس شورای ملی نیز از همین دست اقدامات است (ترکمان، ۱۳۷۲،ص ۵۱).

و یا وقتی دولت مصدق در خصوص اقدام به انتشار قرضه ملی به تبع تحریم اقتصادی توسط انگلیس مواجه شد، علمای شیعی با فتاوی خود مردم را به خرید اوراق قرضهٔ ملی تشویق کردند (روحانیون و اسرار فاش نشده، ۱۳۵۸،ص۳۹).

و حتی به منظور تقویت دولت در برابر انگلیس آیت ا... کاشانی تظاهراتی با حضور گسترده مردم در میدان بهارستان شکل داد (رکن آبادی، ۱۳۷۹، ص ۴۲) و حتی پس از تهدید به دخالت نظامی انگلیسی ها

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

به بهانهٔ حفظ امنیت صنایع انگلستان در ایران، آیت ا... کاشانی اعلام جهاد کرد (دوانی، ۱۳۷۷، ص ۴۹۲).

همانطور که گفته شد علی رغم تفاوتهایی در تفکر روحانیون، آنها در این شرایط بصورت کاملاً همسو عمل می کردند و یکی از نمودهای بارز این همسویی در قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱ش با محور کانونی آیت ا... کاشانی است. در این قیام که با پیروزی توأم بود مصدق به قدرت بازگشت (علوی،۱۳۷۶،ص۳۹) و کاشانی طی اطلاعیه ای حمایت خود از مصدق در برابر قوام را اعلام کرد (نجاتی، ۱۳۶۶، ص ۲۲۶-۲۲۵).

قوام در این جریان برای دستگیری آیت ا... کاشانی اقداماتی انجام داد که ناموفق بود و حتی ایت ا... کاشانی علیه قوام اعلام جهاد کرد (ذبیح، ۱۳۸۶، ص ۹۸) و شاه را تهدید کرد که اگر مصدق به نخست وزیری برنگردد علیه خود او اقدام خواهد کرد (مکی، ۱۳۶۰،ص ۱۱۸).

پس از بازگشت مجدد مصدق به قدرت، او راه بی توجهی نسبت به روحانیت و نیز فعالیت های دیگری نظیر تقاضای تمدید اختیارات فوق العاده و نیز برخی از عزل و نصب ها و ... را در پیش گرفت و این باعث شد مورد اعتراض روحانیون قرار گیرد.

یکی از مواردی که باعث رویگردانی بیشتر علما به ویژه کاشانی از مصدق شد مماشات او با حزب توده بود که اندیشه هایش را در تضاد با احساسات ریشه دار مذهبی مطرح می نمود و کم کم آیت ا... کاشانی نیز از مصدق دلسرد شد (همایون کاتوزیان، ۱۳۶۶، ص ۳۱۶-۳۱۴) و همین زمینه‌های سقوط دولت مصدق را در ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ فراهم کرد.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

نتیجه‌گیری:

تاریخ شیعه از منظر تعامل بین نظریه و عمل سیاسی تاریخ پرفرازونشیبی را طی نموده است و علمای شیعه علی‌رغم ثابت‌قدم بودن روی اصول ثابت در اندیشه و حوزه نظر، به تبعیت از شرایط زمانی و مکانی رفتار متفاوتی را از خود بروز داده‌اند. و این رفتار همواره بین سه رویکرد تقیه، تلاش برای اصلاح و انقلاب در نوسان بوده است. در نظریه فرد دالمایر زندگی سیاسی همواره در بستر تعامل نظریه و عمل سیاسی نظم و نسق پیدا می‌کند. انسان‌ها با شرکت در عمل و کنش سیاسی از انتزاعیات صرف فاصله گرفته و آن‌ها را به حالت انضمامی درآورند. عرصه نظریه نیز فرامی‌گیرند که عمل‌گرایی صرف و بدون پشتوانه نظری، عرصه عمل را همچون پروژه‌ای ناتمام خواهد گذاشت پروژه‌ای که تعالی نهایی انسان‌ها را در تعامل با محیط منطقه‌ای و جهانی ناکام می‌گذارد. درواقع تعادل بین نظریه و عمل به‌نوعی خرد جمعی به‌عنوان مبنایی برای عمل سیاسی می‌انجامد که خود نیز در رویکردی تعاملی پدیدآورنده و انسجام بخش به نظریه‌ای جدید است. این تئوری در نظریه و عمل سیاسی علمای شیعه در دوره موردبحث این مقاله نیز وجود داشته است. در دوره اول پهلوی دوم یعنی سالهای ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۲، علمای شیعه با انتخاب دودسته فعالیت نرم و سخت با محیط سیاسی زمان خود که آمیزه‌ای از استبداد رژیم پهلوی، افکار متجددانه ضد دین ناسیونالیستی و لیبرالیستی و نیز الحادهای گروه‌های چپ و نیز استعمار خارجی بوده است تعامل داشته‌اند و درصدد بوده‌اند با رویکردهای مختلفی اعم از اصلاح، و در پاره‌ای موارد نیز مبارزات سخت به اصلاح فضای سیاسی زمانه خود پرداخته و شرایط مطلوب‌تری را مهیا نمایند.

در این دوران روحانیون شیعی در عمل سیاسی به دودسته مخالف و محافظه‌کار و مخالف و مقاومت طلب و مبارزه‌جو تقسیم می‌شوند و هر دو به‌نوعی در برابر رفتارهای ضد مذهب شاه واکنش نشان می‌دادند. در دوره اول حکومت پهلوی دوم بدلیل فعالیت‌های سخت گیرانه رضاخان، شاه جوان مجبور شد با رویکردی منفی نسبت به سیاست‌های پدرش، اقداماتی نظیر بخشش زندانیان سیاسی، خودداری از حمایت عاملان کشتار زندانیان سیاسی، بازگرداندن زمین‌های وقفی به روحانیون و مؤسسات مذهبی و... را انجام دهد و حتی برای حفظ خود و جلوگیری از خطر نفوذ کمونیسم خود را مذهبی نشان دهد. در این فضای باز سیاسی باز مجال قابل‌توجهی برای گروههای مختلف چپ و راست و رادیکال پدید آمد که این خود باز بعنوان تهدیدی برای روحانیت شیعه محسوب می‌شد. اما مهم‌ترین تحولات این دوره ملی شدن صنعت نفت بود که در این واقعه تلاش‌های روحانیون مبارز شیعی به رهبری آیت ا... کاشانی شایسته ذکر است. در این دوران نیز فعالیت روحانیت را می‌توان به دودسته روحانیون معتقد به عمل سیاسی که خود نیز به دو گروه رادیکال و غیر

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

رادیکال تقسیم کرد که نماینده دسته اول فدائیان اسلام و نماینده دسته دوم آیت ا... کاشانی است و نیز دسته دوم یعنی روحانیون معتقد به مبارزه نرم تقسیم کرد که گرچه در برخی موارد آنها باهم در مورد شیوه‌های مبارزه هم‌نظر نیستند اما در مورد اصل مبارزه اتفاق‌نظر دارند ازاین‌رو گروه اول مبارزه مستقیم را انتخاب می‌کنند و فدائیان اسلام با نیم‌نگاهی به نظریه حکومت اسلامی البته بصورت پراکنده مبارزه سخت را انتخاب و آیت ا... کاشانی مبارزه سیاسی را بصورت خط‌مشی خود را قرار می‌دهد اما گروه دوم مبارزه را از طریق بازسازی حوزه‌ها و مدرسه‌های علمیه که در زمان رضاخان صدمه‌دیده بودند، انطباق نهاد شیعی با ابزارهای جدید نظیر روزنامه‌ها مدارسی جدید جهت تبلیغ بیشتر شیعه و اعتقادات آن در جامعه، مقابله فکری با کسروی و یارانش، خرافه زدایی از دین، اجرای قوانین اسلامی بویژه در عرصه اجتماع، مقابله با بهائیت، کمونیسم و مارکسیسم، استعمار و تلاش برای ایجاد زمینه‌های اتحاد جهان اسلام و حمایت از فلسطین و ... به انجام می‌رسانند.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

منابع و مآخذ:

دالمایر، فرد، (۱۳۸۷)، سیاست‌های مدرن و عمل(تمرین‌های فکری در عرصه نظریه سیاسی معاصر، تهران، نشر پرسش.

مدیر شانه چی، محسن، (۱۳۷۹)، تمرکزگرایی و توسعه‌نیافتگی در ایران معاصر، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا.

آبراهامیان، برواند، (۱۳۷۷)، ایران بین دو انقلاب، مترجم: احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی، تهران، نشر نی.

ازغندی، علیرضا، (۱۳۸۱)، روابط خارجی ایران، (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، تهران، نشر قومس.

اخوی، شاهرخ، (۱۳۷۲)، نقش روحانیون درصحنه سیاسی ایران ۱۹۵۴-۱۹۴۹، از کتاب مصدق، نفت و ناسیونالیسم ایرانی، چ ۳، تهران، نشر گفتار.

اسماعیلی، حمیدرضا، (۱۳۸۶)، دین و سیاست در اندیشه سیاسی معاصر، تهران، نشر پژوهشگاه مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

الگار، حامد، (۱۳۶۰)، انقلاب اسلامی ایران، ترجمه مرتضی اسدی و ...، تهران، قلم.

امیری، جهاندار، (۱۳۸۲)، روشنفکری و سیاست، بررسی تحولات روشنفکری در ایران معاصر، تهران، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

امینی، داوود، (۱۳۸۱)، جمعیت فدائیان اسلام و نقش آن در تحولات سیاسی - اجتماعی ایران، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

ایرانی، ناصر، (۱۳۷۱)، بحران دموکراسی در ایران، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.

بشیریه، حسین، (۱۳۷۶)، جامعه‌شناسی سیاسی، چ ۲، تهران، نشر نی.

بی نام، (۱۳۸۷)، قیام ۱۵ خرداد به روایت اسناد ساواک: فیضیه (جلد۱)، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی.

جعفر پیشه فرد، مصطفي، تحليلي نو و عملي از ولايت‌فقيه، قم، بوستان کتاب قم، ۱۳۸۱.

ترکمان، محمد، (۱۳۷۲)، نقدی بر مصدق، نبرد قدرت، به انضمام اسنادی در رابطه علما با مصدق، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا

تربتی سنجایی، محمود، (۱۳۷۵)، قربانیان باور و احزاب سیاسی ایران، بی‌جا، نشر آسیا.

جعفریان، رسول (۱۳۸۳)، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۲۰، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

جعفریان، رسول(۱۳۸۱)، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه، قم، انتشارات انصاریان

جعفریان، رسول(۱۳۷۴)، تاریخ خلفا، سازمان چاپ و انتشارات

حسینیان، روح ا...، (۱۳۸۱)، بیست سال تکاپوی اسلام شیعی در ایران (۱۳۴۰-۱۳۲۰)، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

خمینی روح ا...، (بی‌تا)، کشف‌الاسرار، قم، انتشارات آزادی.

خسروشاهی، سید هادی (۱۳۷۵)، فدائیان اسلام (تاریخ، عملکرد و اندیشه) تهران، نشر اطلاعات.

پارسانیا، حمید، (۱۳۷۶)، حدیث پیمانه پژوهشی در انقلاب اسلامی، قم، معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی.

کاتوزیان، محمدعلی، (۱۳۷۱)، مصدق و نبرد قدرت، ترجمه احمد تدین، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

شیرمحمدی، حسین، بابا شیخ علی و شهیدانی، شهاب، (۱۳۹۵)، بررسی و نقد جایگاه دین و دولت در اندیشه سیاسی آیت‌الله بروجردی، تاریخ اسلام و ایران، زمستان.
درخشِ، جلال، (۱۳۸۶)، گفتمان سیاسی شیعه در ایران معاصر، نشر دانشگاه امام صادق (ع) چاپ دوم.
دوانی، علی، (۱۳۷۲)، زندگانی زعیم بزرگ عالم تشیع، آیت ا... بروجردی، تهران، نشر مطهر.
دهنوی، محمد(۱۳۶۱)، مجموعه‌ای از مکتوبات، پیام‌ها و اطلاعیه‌های آیت ا... کاشانی، قم، نشر چاپخش.
رکن‌آبادی، غضنفر، (۱۳۷۹)، سیاست، دیانت و آیت ا... کاشانی، تهران، نشر موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
زاهدی، اردشیر، (۱۳۸۲)، بیست‌وپنج سال کنار پادشاه، تهران، نشر عطایی.
کدیور، جمیله، (۱۳۷۸)، تحول گفتمانی سیاسی شیعه در ایران، تهران، انتشارات طرح نو.
علوی، مهوش السادات، (۱۳۷۶)، آیت ا... کاشانی و سیاست، تهران، نشر سوره.
فاتح، مصطفی، (۱۳۵۸)، پنجاه سال نفت ایران، تهران، نشر پیام.
فلاح توتکار، حجت و مختاری اصفهانی، رضا، (۱۳۸۱)، اسنادی از انجمن‌ها و مجامع مذهبی در دورهٔ پهلوی، تهران، مرکز اسناد ریاست جمهوری.
فلسفی، محمدتقی، (۱۳۷۶)، خاطرات و مبارزات حجةالاسلام فلسفی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
فوزی، یحیی، (۱۳۸۴)، مبانی اندیشه‌ای گروههای اسلام‌گرا در ایران قبل از انقلاب - قسمت اول، پژوهش‌نامه متین، ش ۳۳و۳۴.
صادقی، سید شمس الدین، سامان محمدی، (۱۳۹۴)، جریان چپ، دیالکتیک روشنفکری و انقلاب اسلامی ایران، فصل نامه پژوهشنامه انقلاب اسلامی، سال چهاردهم، ش۱۵، تابستان ۱۳۹۴
طباطبایی، محمد حسین، (بی تا)، اصول فلسفه و روش رئالیسم، با مقدمه و پاورقی مرتضی مطهری، قم، دفتر نشر اسلامی، ج ۱.
عنایت، حمید، (۱۳۷۲)، اند یشه سیاسی در اسلام معاصر، ترجمه: بهاءالدین خرمشاهی، چاپ تهران، نشر خوارزمی.
آبادیان، حسین، (۱۳۸۳)، دو دههٔ واپسین حکومت پهلوی، تهران، موسسه مطالعات و پژوهش های سیاسی.
نجاتی، غلامرضا، (۱۳۶۶)، جنبش ملی شدن صنعت نفت و کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، تهران، شرکت سهامی انتشار.
نجفی، موسی(۱۳۹۰)، تاملات سیاسی در تاریخ تفکر اسلامی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
مقدسی، محمود، (۱۳۷۰)، خاطرات شهید حاج مهدی عراقی، ناگفته ها، تهران، نشر رسا.
مطهری، مرتضی، (۱۳۶۸)، تکامل اجتماعی انسان، تهران، نشر صدرا.
مکی، حسین، (۱۳۶۰)، قیام سی تیر، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
مدنی، جلال الدین، (۱۳۶۹)، تاریخ سیاسی معاصر ایران، قم، دفتر نشر اسلامی، ج ۱.
ملائی توانی، علی رضا، (۱۳۹۳)، کسروی از نقد دین ها تا داعیه پیامدی، مطالعات تاریخ فرهنگی، سال ۵ شماره ۱۹.
منظور الاجداد، محمدحسین، (۱۳۷۹)، مرجعیت در عرصه اجتماع و سیاست ، تهران، شیراز.
میزبانی، مهناز، (۱۳۸۱)، خاطرات شهید محمد واحدی، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
نواب صفوی، سید مجتبی، (بی تا)، برنامه انقلابی فدائیان اسلام، راهنمای حقایق، بی جا، بی نا.

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]

واعظ زاده خراسانی، (۱۳۷۹)، زندگی آیت ا... العظمی بروجردی و مکتب فقهی، اصولی، حدیثی و رجالی وی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی.
هاشمیان فر، سید محسن(۱۳۹۰)، گونه شناسی رفتار سیاسی مراجع تقلید شیعه (۱۳۳۲-۱۳۵۷)، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)
همایون کاتوزیان، محمدعلی، (۱۳۶۶)اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا سقوط رضا شاه، ترجمه: محمد رضا نفیسی، تهران نشر پاپیروس.
هزاوه ای، سید مرتضی، فریده باوریان، بازشناسی مهم ترین اصول فکری-ایدئولوژیکی و بسترهای سیاسی اجتماعی پیدایش جریان روشنفکری دینی در تاریخ معاصر ایران، فصل نامه پژوهش های سیاسی جهان اسلام، سال هشتم، شماره سوم، پاییز ۱۳۹۷، صص۱۵۳-۱۷۶.
هیکل، محمد حسنین، (۱۳۵۸) ایران کوه آتشفشان، ترجمه: محمد اصفیانی، بی نا.
هراتی، محمد جواد، روح الله مهدی زاده، (۱۳۹۷)، آزمون پذیری نظریه دولت رانتیر در انقلاب های جهان اسلام (مطالعه موردی ایران و مصر)، فصل نامه پژوهش های سیاسی جهان اسلام، سال هشتم، شماره دوم، پاییز.

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۱۱۰۲۰۵

به این مقاله این‌گونه ارجاع دهید:

بیابان نورد سروستانی، علیرضا؛ اشرفی ، اکبر (۱۴۰۰)، «تعامل نظریه و عمل سیاسی در اندیشه سیاسی شیعه و نقش آن در تحولات نیمه اول پهلوی دوم(۱۳۳۲-۱۳۲۰)» فصلنامهٔ پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س۱۱، ش۲، تابستان ۱۴۰۰، صص ۱۲۵-۱۰۱.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1400.11.2.1.1]